

HAJDÚ ZOLTÁN*

**A TÖRÖK BIRODALOM MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI
A MAGYAR FÖLDRAJZI-ÁLLAMISMERETI IRODALOMBAN
A XIX. SZÁZADTÓL A FELBOMLÁSÁIG**

***CHANGING OF VIEWS ON TURKISH EMPIRE
IN THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL LITERATURE FROM
THE 19. CENTURY TO COLLAPSE OF THE EMPIRE***

ABSTRACT

The Hungarian–Turkish connections were rearranged basically many times from the 1300's to 19th Century. In the early 19th Century the Turkish Empire turned to be a key figure in the scientific analyses in the Hungarian Geography and Statistics. The old position of Turkish Empire as “enemy” turned to be “friend” for the middle of the 19th Century.

The Hungarian geographical and statistical researches were based on Turkish and Western European sources. The Hungarian researches tried to be correct and deep in understanding the Turkish inner structures and international connections. Between 1878 and 1914 problems of Turkey were in the focus of the Hungarian scientific and political thinking. In 1916 during the World War a state founded scientific research institute was established in Istanbul.

1. Bevezetés

A XVIII. században az európai földrajztudományban, statisztikában stb. az államismereti irodalom (államisme) kiterjedtté vált. A kortársak felismerték, hogy az államok jelentős belső funkcionális átalakulásokon mennek át. Az állam a gazdaság, a társadalom egyre szélesebb területeit integrálta valamilyen módon.

A magyar–török kapcsolatok fordulatokban gazdag történetében az 1600-as évek végétől a korábbi katonai dominancia mellett megjelentek az együttműködés elemei is. Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc emigrációja már azt jelentette, hogy a Török Birodalom a magyar politikai elit egy része számára nem csak elfogadottá vált, hanem potenciális együttműködő partnert is jelentett.

Az 1800-as évek elejétől – lényegileg a Magyarországgal foglalkozó szakirodalommal egy időben – szórványosan megjelennek a Török Birodalommal kapcsolatos áttekintő, statisztikai jellegű összeállítások. Ezek az országismertető művek igyekeztek átfogó képet adni a birodalom különböző részstruktúráiról.

Az európai és magyar forradalmi átalakulások nyomán 1848–49-ben sok tekintetben megváltozott Európa. A magyar szabadságharcot az osztrákok csak orosz segítséggel tudták leverni. Oroszország fegyveres beavatkozása miatt 1849-ben felvetődött egy török–magyar szövetség lehetősége, de a nagypolitikai megfontolások ezt nagyon gyorsan megakadályozták. A magyar szabadságharc vezetőjének, Kossuth Lajosnak és követőinek tö-

* Hajdú Zoltán, MTA doktora, tudományos tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

rök befogadása minden korábbinál szimpatikusabbá tette a magyarok szemében a Török Birodalmat és a törököket.

Az 1867-ben intézményesülő Osztrák–Magyar Monarchia két részének alapvető érdekei nem mindig estek egybe a „török és a balkáni kérdésben”. A Berlini Kongresszustól (1878) kezdve az Osztrák–Magyar Monarchia erősen változó tartalmú politikát folytatott a Török Birodalommal szemben.

1878 és 1914 között alapvető változások következtek be a Balkán-félszigeten. A Török Birodalom felbomlásának folyamatában új független államok jöttek létre a magyar határon (Szerbia, Románia), Bosznia-Hercegovina okkupációjával (1878), majd annexiójával (1908) az Osztrák–Magyar Monarchia közvetlen balkáni belső szereplővé vált. A folyamatokat a magyar politikai elit eltérő módon ítélte meg, s kialakult, majd fokozatosan gyarapodott a Törökországgal baráti kapcsolatok ápolására irányuló törekvés.

Az I. világháború időszakára már nem csak „megbecsült barát”, hanem fegyvertárs és szövetséges vált a Török Birodalomból. A háború alatti kapcsolatrendszer leginkább sajátos eleme a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet létrehozása és működtetése volt.

A háború, illetve a békeszerződések után új kapcsolatrendszer teremtdött meg a teljesen önállóvá és függetlenné vált Magyarország és a szintén hatalmas területi veszteségeket szenvedett Törökország között: a legyőzött, sőt megalázott vesztesek egymásra találása, több szempontból egymásra utaltsága.

2. A török–magyar katonai konfliktusok századai

Az első (1375) magyar–török katonai összetűzéstől 1520-as évekig, Nándorfehérvár elfoglalásáig, illetve a mohácsi csatavesztésig számíthatjuk az első hosszú korszakot a kétoldalú küzdelemben. Az időszak elején a Magyar Királyság legalább regionális nagyhatalomnak tekinthető, a törökök pedig még csak „emelkedő pályán” volt, a nagytérsgéi behatolási próbálkozás stádiumában volt.

1526 előtt lényegében – néhány főként erdélyi betöréstől eltekintve – csak a katonák és kisebb mértékben a diplomaták formálhattak maguknak közvetlen tapasztalatok alapján álló „török képet”. Ebben a török képben természetes módon döntően a katonaság viselkedésének a jellemzése jelent meg, s róluk a kegyetlenség, a véreskezűség fogalmazódott meg. Az egyszerű török lakossal a magyaroknak nem volt érintkezésük.

A katonai küzdelem, s kapcsolatok második szakaszát a török hódítás, a megszállás, majd a kiűzés jelenti (1526–1718). 1526 augusztusában a mohácsi csatátéren nem csak a középkori Magyarország veszített csatát, hanem a vereség következtében a magyar katonai és politikai elitben fellépő megosztottság miatt (kettős királyválasztás) lényegében a középkori magyar hatalmi státusz is megszűnt. Az ország két, majd három részre szakadásával Magyarország lényegében nagyhatalmi ütköző területté vált a Habsburg és a Török Birodalom között. Ebben a küzdelemben egyaránt megjelent a kereszténység és az iszlám harca, valamint a hatalmi érdekek érvényesítésére való törekvés.

A Hódoltság területén az ott élő teljes magyarság megtapasztalta a török uralom gyakorlati – szinte minden tekintetben megalázó – következményeit. A nem ideiglenesen, hanem véglegesen berendezkedő törökökről rendkívül negatív kép alakult ki, amely képet a vándor énekmondók és a formálódó szépirodalom „terített” a meg nem szállt területeken is.

A török „területhasznosítási” struktúrája (közvetlen szultáni kezelésű birtok, ideiglenesen használt szpáhi birtok) a magyar hódoltsági területeken alapvető társadalmi, gazdasági, települési folyamatokat indítottak el. A szultáni kezelésben lévő, nagyhatárúvá váló városok a többi településhez, illetve területhez képest viszonylag biztonságosan élhettek (a

szultánnak fontosak voltak a biztos, egyösszegű bevételek), a szpáhi birtokok népessége minden szempontból kiszolgáltatott volt.

A hadvezér, költő Zrínyi Miklós nem csak dédapjának állított történeti és irodalmi emléket a „Szigeti veszedelem” megírásával, hanem már a „Török Áfium” elleni orvosságot keresve önálló politikai és katonai koncepciót dolgozott ki. Zrínyi nem festhetett pozitív képet a törökökről, gyakorlati tapasztalatai és főként céljai sem engednék ezt meg.

A Bécs elfoglalására tett kísérletek (1529, 1683) nem egyszerűen a magyarországi hódítások konszolidálását szolgálták, hanem lényegében Európa jelentős részének a megszerzésére irányultak. A Török Birodalom célja az európai hegemonia biztosítása volt, de a korabeli közlekedési és utánpótlási viszonyok között Bécs már kívül esett a török katonai rádiuszán.

A török etnikailag nem „gyarmatosított” Magyarországon. A nagy hadjáratok kivételével az ország váraiban a XVI–XVII. században mintegy 18–20 ezer katona tartózkodott, akiknek nagy része nem török volt etnikailag, hanem balkáni délszláv. Így a „török kép” sok esetben valójában nem a törökökről szólt. Csak néhány igazgatási központban (a vilájetek székhelyén és a szandzsáksági központok egy részében voltak nagyobb számban „rendes törökök”.

A reformáció és az ellenreformáció (a római rítusú keresztény egyház kettészakadása) küzdelme Magyarországon új megközelítéseket hozott a török megítélésében is. A vallási másság elítélése, lenézése némileg csökkent, a vallás- és Habsburg-ellenes háborúk veszteséi joggal számíthattak a török védelmére.

A bécsi ostromkísérlet meghiúsítása után (1683) európai jellegű koalíció segítségével megindult a török kiverése Magyarországról, ami 1697-re a Temesköz kivételével lényegében befejeződött. Bár a felszabadító háborúkban jelentős magyar katonai részvétel is volt, a Habsburg hatalom „új szerzeménynek” tekintette a visszaszerzett területeket, melyről úgy gondolta, hogy minden korlátozás nélkül rendezkedhet be.

Thököly Imre és követőinek befogadása (1699–1705) jelezte a kapcsolatok és folyamatok változásait. A Thököly emigráció jelentette az első magyar politikai jelenlétet Törökországban. Mint minden politikai emigráció esetében, ekkor is megjelent a befogadó „érdekdominanciája” a kapcsolatokban.

A „hálátlan magyarok” nem fogadták el az új Habsburg hatalmi berendezkedés játékszabályait. A II. Rákóczi Ferenc által vezetett Habsburg ellenes függetlenségi háború (1703–1711) csak háttérként bírta a Török Birodalom egyfajta támogatását, de ennek az erkölcsi támogatásnak gyakorlati jelentősége alig volt. A török emigrációja időszakában (1717–1735) Rákóczi maga is csak egy kiszolgáltatott tényező lett a változó szereposztású kártyajátékban.

A Rákóczi-féle rodostói török emigráció kapcsán minden korábbinál mélyebb ismeretekre tettek szert az ott élő magyarok, most már nem csak a török katonai és politikai elitéről, hanem a köznépről is. Mikes Kelemen később megjelentetett levelei ha nem is generáltak egyértelmű török szimpátiát Magyarországon, de nagyban hozzájárultak a törökök jobb megismeréséhez. A Rákóczi iránt érzett szimpátia, mely a népköltészettől kezdve az irodalmi alkotásokon keresztül a politikai törekvések hátterében is megjelent „korrigálták” a törökökről alkotott magyarországi elképzeléseket is.

Az 1716–1718 közötti török ellenes háborúval lényegében az ország egész területe felszabadult. Az új Habsburg hatalom berendezkedése nem ment zökkenők nélkül, már csak azért sem, mert folyamatos figyelmet érdemelt a balkáni térség feszültségeinek a fokozódása.

II. József 1788-ban már nem hagyományos védelmi vagy felszabadító háborút indított a törökök ellen, hanem orosz koalícióban valójában már modern területszerző törekvéseket valósított meg. A magyar nemesség – az uralkodó belső reformjai miatt – nem igazán támogatta a háborút, illetve annak céljait.

3. A XIX. század elejétől az I. világháború végéig

A latin nyelvű magyar földrajztudományban megjelent, de nem kapott meghatározó szerepet a Török Birodalom belső viszonyainak „rajzolata”. Tomka Szászky János világleíró monográfiájában (1777) a Török Birodalom legalapvetőbb földrajzi adatai jelentek csak meg.

Decsy Sámuel már 1788-ban úgy vélte, hogy a magyar tudománynak, s szélesebb értelemben az egész országnak érdeke, hogy a lehető legjobban megismerje a Török Birodalmat, s megteremtse az „osmanografia” művelésének a lehetőségeit. Elsősorban külföldi munkák (főként német, kiegészítő jelleggel francia) alapján jellemezte a birodalom természetét, „erköltsi”, egyházi, polgári és hadi viszonyait, s a török–magyar háborúkat. Decsy tudatosan felvállalta, hogy nem az általánosan elterjedt „negatív török képet” kívánja tovább vinni, melynek során a korábbi és a korabeli szerzők „fekete színnel mázolták bé” a törököket és országukat, hanem reális ismeretek közlésével pontos kép kialakítására törekszik.¹

Ettől kezdve szinte folyamatosan jelennek meg a Török Birodalommal kapcsolatos statisztikai, közgazdasági, katonai stb. elemzések. A magyar almanachokban (adat-összeállításokban, kalendáriumokban) elsősorban adatközlések jelentek meg a Török Birodalomról. A magyar tudományosság egyre megértőbbben viszonyul a külső erők által szorongatott birodalomhoz.

A Magyar Hírmondó megjelenésétől (1780) kezdve a magyar nyelvű sajtó egyre bővülő terjedelemben és mélységben foglalkozott a Török Birodalom kérdéskörével. „A’ mostani Török Háborúnak eredete” címen megjelent elemzéssel megkezdődött az orosz–török háborúk sorozatának a bemutatása a magyar publicisztikában.

A magyar „államisme” irodalomban és a Török Birodalommal kapcsolatos „ismeretterjesztésben” fontos hely illeti meg Lassu Istvánt (1797–1852). Az európai státusok (Franciaország, Nagy-Britannia, Orosz Birodalom, Lengyel Királyság, Porosz Királyság) leírásakor kiemelt feladatának tekintette a Török Birodalom bemutatását is.² A feldolgozás során az „államisme” kitaposott ösvényén haladt, adatait alapvetően a korabeli német országismertető-statisztikai művekből vette át, de mint állami tisztségviselő kiemelt figyelmet szentelt az adatszerű megállapításokon túl az államélettel kapcsolatos kérdéseknek.

Külön meg kell említenünk Galletti J. G. A. „Egyetemi Világismerete” atlaszának és statisztikai, földrajzi, történeti feldolgozásának magyar megjelentetését.³ Vállas Antal „átigazításában” a munka – nagy példányszáma miatt is – szerves részévé vált a reformkori magyar elit tájékozódásának.

A Török Birodalom európai részének bemutatása követi az általános feldolgozási sémát: föld, lakosok, státusalkotmány, történelem, az uralkodó ház származása, de az eredeti német kiadáshoz képest egy kicsit bővebben és „magyarítva” a szemléletet. A térképmelléklet (*1. ábra*) átdolgozásra, a névanyaga „magyarosításra” került. A kor magyar szereplői európai színvonalon tájékozódhattak az ország viszonyait illetően. (Vállas Antal volt az a magyar földrajzi és statisztikai irodalomban, aki már 1844-ben megfogalmazta az „újságolvasók” igényeihez szabott atlaszok és térképek kiadásának szükségességét.)

Az 1848-as forradalom, majd az 1849-es magyar szabadságharc egyszerre vetette fel a társadalom, a gazdaság, a politikai rendszer modernizációjának, illetve a Függetlenségi Nyilatkozat a nemzeti függetlenség megteremtésének a problematikáját. A függetlenségi törekvések elbuktak, a modernizációs folyamat, ha más szellemenben is, de tovább folyt.

Az 1849-es fegyverletétel után ezrek (6–10 ezer fő körül) menekültek át Törökországba. A menekültek egy része felvette az iszlám vallást és belépett a hadseregbe. Ez nyújtotta

a legbiztosabb védelmet az osztrákoknak történő kiadatással szemben. Többen magas pozíciókat szereztek a hadseregben.

A politikusok, katonák mellett a honvédorvosok felé irányult a legnagyobb csábítás. 1849-ben mintegy 30 honvédorvos is Törökországba menekült. A magyar orvosok közül többen török állami szolgálatba léptek, s magas pozíciókba jutottak a hadseregben belül. (Ők sajátosan közelről ismerhették a török populációt.)

1. térkép. Az európai Törökország térképe

Forrás: Galletti J. G. A. (1844) 281. old.

A visszaemlékezések (ezek közül a leginkább fontos politikailag Szemere Bertalan volt magyar miniszterelnök,⁴ valamint Egressy Gábor naplója) minden korábbinál mélyebben, s egyben ellentmondásosságában mutatták be a Török Birodalmat.

Kossuth Lajos és társainak befogadása (1849–1851), majd az emigráció ott maradó része létének biztosítása rendkívül erős szimpátiát generált a törökök iránt a legyőzött Magyarország jelentős társadalmi csoportjaiban.

Fényes Elek (1807–1876) statisztikusként vállalta fel a Török Birodalom történeti, statisztikai és földrajzi leírását (1854). Fényes a korábbiakhoz képest lényegesen nagyobb teret szentel a birodalom népeinek bemutatására, a különböző típusú etnikai és vallási csoportok részletesebb jellemzésének. A kötet szerves részét képezi a „regionális földrajzi feldolgozás”, a tartományok területi sajátosságainak bemutatására való törekvés.⁵

Magyarországnak nem volt érdeke hosszú távon Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Az annexió kérdésében (1908) már összetettebb folyamatok alakultak ki. Magyarországon egyre inkább létrejött egy törökbarát politikai elit, amely már megéreztte, hogy a soknemzetiségű, soknyelvű és vallású Török Birodalom felbomlása alapvető következményekkel járhat az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve is. A Monarchián belül külpolitikai önállósággal nem rendelkező Magyarország jelentős részben a „civil kapcsolatok” bázisán építette dél felé a kapcsolatrendszerét.

A balkáni államok felszabadulásával és önállósodásával (Szerbia, Románia) a Török Birodalom megszűnt a magyar területekkel szomszédos lenni. Ebből az is következett, hogy a relatíve távolra került a török fenyegetéseknek még a lehetősége is. A „közvetett szomszédság” mindkét fél részére lehetővé tette a korábbi konfliktusok és tapasztalatok újraértékelését.

Az I. és a II. balkáni háború (1912–1913) eredményeképpen alapvetően átrendeződött a Balkán-félsziget geopolitikai viszonyrendszere. Az elsőben Törökország elveszítette európai területeinek döntő részét, a másodikban pedig a győztesek nagy része és az elsőben vesztes Törökország vívta meg a harcát Bulgáriával szemben a területek újraosztásáért. A két háború könyörtelensége már előre jelezte a közelgő „Nagy Háború” sajátosságait.

A magyar politikai közvélemény egy része „Törökország mellé állt” a két balkáni háborúban, szinte megéreztve az I. világháború végének Monarchiát és a történelmi Magyarországot fenyegető veszélyét.

Az I. világháború időszaka külön figyelmet érdemel a két birodalom viszonyában. A Monarchia az Oroszországtól való félelmében – erős német hatások mellett – jutott el a török szövetség elfogadásához. Magyarországon sajátos szimpátiával tekintettek Törökországra. A különböző keleti kapcsolatépítéssel foglalkozó szervezetekben a politikai elit egyes tagjai (gróf Teleki Pál) jelentős szerepet játszottak.

A magyar és a török kormányzat a kétoldalú kapcsolatok alakításában kiemelkedő szerepet szánt a török fiatalok magyarországi képzésének és továbbképzésének. A „török ifjak” magyarországi iskolákban való oktatása, illetve a magyarországi kutatók törökországi munkájának támogatása hosszabb távú kölcsönös szándékokat tükrözött.

1916-ban a magyar országgyűlés törvényt alkotott (1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről) melyben az iszlám vallás törvényesen elismert vallásnak nyilvánított. A törvény egyedülálló volt szinte a nem török hatás alatt álló országokban. A törvénynek belpolitikai (Bosznia-Hercegovina) és külpolitikai okai (a Törökországgal való szövetség és fegyverbarátság megerősítése) adta a szélesebb értelemben vett háttérét.

Klebsberg Kunó a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet létrehozásával (1916), majd tényleges működésének a megkezdésével a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolását, mindenekelőtt a magyar–török történelmi kapcsolatok feltárását és jobb megismerését célozta. Az intézet számottevő török támogatást is kapott, de a háborús viszonyok nem igazán voltak alkalmasak a tudományos kapcsolatok széleskörű ápolására. Az intézet megalapítását a Magyar Iparművészet című folyóirat 1917. évi számában méltató Lindner Ernő már a következőképpen fogalmazott: „... az első olyan tudományos alapítás, mely e nagy háborúban együtt ömlő magyar és török vér termőtalajából a békés embe-
riség számára megmarad”.

4. Összegzés

A hosszú időszak vázlatos áttekintése alapján is levonhatunk néhány következtetést. A legfontosabb talán az, hogy a két nép, a két állam közötti kapcsolatok sok ellentmondást hordozva, néha kihordva alakultak. A kapcsolatok tartalmi formálásában a két ország mindenkor helyzete, céljai, valamint a nemzetközi környezet permanens átrendeződései egyaránt szerepet játszottak.

A Török Birodalom államismereti kutatása szinte Magyarország belső kutatásával együtt indult meg. Ez részben a korábbi történeti múltnak, nagyobb részben azonban az akkor még fennálló szomszédságnak szólt. A török már nem ellenség, hanem potenciális „jószomszéd”, majd barát.

A világháború után teljesen új feltételek között (az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a történelmi Magyarország megalázó területi megcsonkítása, másrészt a Török Birodalom feldarabolása) új kapcsolatrendszer formálódott. A két megcsonkított ország nem azonos feltételekkel, de új utakon kereste jövője lehetőségét.⁶

JEGYZETEK

1. Decsy S. (1788–1789): *Osmanografia, az az a' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak sommás leírása.* Béts, Kurtzboeck József ny.
2. Lassu I. (1828): *A török birodalom statistikai, geographia és historiai leírása.* Pest.
3. Galletti J. G. A. (1844): *Egyetemi világismerete, vagy földirati, statistikai és státustörténeti Encyclopaedia, minden országok földirati, statistikai és történeti rajzával, melyben fekvések, nagyságok, népességük, műveltségük, legnevezetesebb városaik, alkotmányaik és nemzeti hatalmok s a régebb és újabb történetek vázlata foglaltatik.* Magyarországhoz alkalmazva Vállas Antal. Pest, Hartleben Konrád Adolf.
4. Szemere B. (1999): *Utazás keleten (a világosi napok után)* Budapest, Terebess Kiadó.
5. Fényes E. (1854): *A török birodalom leírása, történeti, statistikai és geographiai tekintetben.* A legújabb kútfők után kidolgozta. A török birodalom földabroszával. Pest, Heckenast.
6. A török-magyar diplomáciai kapcsolatok alakulásáról lásd Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931.* Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 119–125. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Decsy S. (1788–1789): *Osmanografia, az az a' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak sommás leírása.* Béts, Kurtzboeck József ny.
- Fényes E. (1854): *A török birodalom leírása, történeti, statistikai és geographiai tekintetben.* A legújabb kútfők után kidolgozta. A török birodalom földabroszával. Pest, Heckenast.
- Galletti J. G. A. (1844): *Egyetemi világismerete, vagy földirati, statistikai és státustörténeti Encyclopaedia, minden országok földirati, statistikai és történeti rajzával, melyben fekvések, nagyságok, népességük, műveltségük, legnevezetesebb városaik, alkotmányaik és nemzeti hatalmok s a régebb és újabb történetek vázlata foglaltatik.* Magyarországhoz alkalmazva Vállas Antal. Pest, Hartleben Konrád Adolf.
- Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931.* Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Lassu I. (1828): *A török birodalom statistikai, geographia és historiai leírása.* Pest.
- Szemere B. (1999): *Utazás keleten (a világosi napok után)* Budapest, Terebess Kiadó.